

उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास

डॉ. तुषार मधुकर माळी

सहाय्यक प्राध्यापक

आर. सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
शिरपूर

सारांश -

प्रस्तुत संशोधनात उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांतील सहसंबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. शिरपूर तालुक्यातील इयत्ता अकरावीमध्ये कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेत अध्ययन करणारे सर्व विद्यार्थी ही संशोधनाची जनसंख्या निश्चित केली आहे. सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने एकूण 90 विद्यार्थ्यांची (प्रत्येकी 30) नमुना म्हणून निवड करण्यात आली. माहिती संकलनासाठी संशोधकाने स्वनिर्मित संघर्ष व्यवस्थापन शैली मापिका व व्यवहारिक बुद्धिमत्ता मापिका वापरल्या, प्रत्येकी 30 विधाने होती. संकलित माहितीच्या विश्लेषणासाठी मध्यमान, प्रमाणविचलन व 't' मूल्य या संख्याशास्त्रीय परिमाणांचा वापर करण्यात आला. अभ्यासातून शाखा व लिंगानुसार विद्यार्थ्यांमध्ये संघर्ष व्यवस्थापन शैली व व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांचा सकारात्मक सहसंबंध आढळून येतो, त्यामुळे या कौशल्यांचा विकास करणे आवश्यक ठरते.

Keywords: उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी, संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता

प्रस्तावना

मानवाच्या जीवनात संघर्ष हा एक अविभाज्य भाग आहे. मानवाच्या जीवनाच्या प्रत्येक स्तरावर आणि प्रत्येक ठिकाणी जसे कुटुंब, शाळा, समाज किंवा कार्यक्षेत्र अशा प्रत्येक ठिकाणी विविध प्रकारच्या संघर्षांना सामोरे जावे लागते. हे संघर्ष योग्य पद्धतीने हाताळण्याची क्षमता म्हणजेच 'संघर्ष व्यवस्थापन शैली' होय. व्यक्ती संघर्षाला कशी प्रतिक्रिया देते, निर्णय कसा घेते, संवाद कसा साधते व परिस्थितीशी कसे जुळवून घेते, यावर तिच्या सामाजिक व वैयक्तिक जीवनावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडत असतो. त्याचप्रमाणे, 'व्यवहारिक बुद्धिमत्ता' ही केवळ बौद्धिक क्षमतेपुरती मर्यादित नसून ती व्यक्तीच्या आत्मजाणीव, सामाजिक

कौशल्ये, प्रभावी संवाद, समस्या सोडविण्याची क्षमता व निर्णयक्षमता यांच्याशी संबंधित असते. आजच्या स्पर्धात्मक व गतिमान युगात व्यवहारिक बुद्धिमत्ता ही व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात मोलाचे योगदान देत असते. विशेषतः उच्च माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थी शैक्षणिक, भावनिक व सामाजिक बदलांच्या टप्प्यावर असतात. उच्च माध्यमिक शाळेतील कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांना अभ्यासाचा ताण, स्पर्धा, करिअरविषयक निर्णय, सहकारी संबंध अशा विविध कारणांमुळे संघर्षांना सामोरे जावे लागते. या संघर्षांना ते कशा प्रकारे हाताळतात, हे त्यांच्या व्यवहारिक बुद्धिमत्तेवर अवलंबून असते. त्यामुळे संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांमधील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करणे शैक्षणिकदृष्ट्या व मानसशास्त्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या पार्श्वभूमीवर, शिरपूर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांतील सहसंबंधाचा अभ्यास करण्याचा प्रस्तुत संशोधनाचा प्रयत्न आहे. हा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक व सामाजिक विकासासाठी तसेच शैक्षणिक मार्गदर्शनासाठी उपयुक्त ठरेल.

समस्या विधान

शिरपूर तालुक्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

उद्दिष्टे

१. उच्च माध्यमिक शाळेतील कला विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
२. उच्च माध्यमिक शाळेतील विज्ञान विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
३. उच्च माध्यमिक शाळेतील वाणिज्य विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
४. उच्च माध्यमिक शाळेतील वाणिज्य विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
५. उच्च माध्यमिक शाळेतील वाणिज्य विद्यार्थ्यांनीमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना

१. उच्च माध्यमिक शाळेतील कला शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.
२. उच्च माध्यमिक शाळेतील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.
३. उच्च माध्यमिक शाळेतील वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.
४. उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.
५. उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांनीमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.

संशोधनाची कार्यपद्धती

- **संशोधन पद्धती-** उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैलीचा आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केला आहे.
- **जनसंख्या-** प्रस्तुत संशोधनात, शिरपूर तालुक्यातील उच्चमाध्यमिक शाळेतील इयत्ता अकरावीच्या वर्गात अध्ययन (कला, विज्ञान आणि वाणिज्य) करणारे सर्व मुली आणि मुले यांची संशोधनाची जनसंख्या म्हणून निश्चिती करण्यात आली आहे.
- **न्यादर्श-** सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने माध्यमिक शाळेतील इयत्ता अकरावीच्या वर्गातील एकूण ९० विद्यार्थ्यांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली होती. ते खालीलप्रमाणे

अ. नं.	कला शाखा	विज्ञान शाखा	वाणिज्य शाखा	एकूण
०१	३०	३०	३०	९०

- **संशोधन साधने-** प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने खालील स्वनिर्मित प्रश्नावलीचा अवलंब माहिती संकलनासाठी करण्यात आला आहे.

१. **संघर्ष व्यवस्थापन शैलीं-** प्रस्तुत संशोधनात, उच्चमाध्यमिक शाळेतील इयत्ता अकरावीच्या वर्गात अध्ययन (कला, विज्ञान आणि वाणिज्य) करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे संघर्ष व्यवस्थापन शैलींचे मापन करण्यासाठी संशोधकाची स्वनिर्मित संघर्ष व्यवस्थापन शैलीं मापिकेचा अवलंब केला आहे. त्यात एकूण 30 विधाने होती. ही विधाने संघर्षाची दृष्टीकोण, प्रभावशीलता आणि निर्णयक्षमता, संघर्षाच्या प्रकारानुसार शैलीची निवड, व्यक्तिमत्व व मानसिकता व संघर्षावर प्रतिसाद या घटकावर आधारित आहेत. प्रतिसाद नोंदविण्यासाठी सहमत, असहमत व सांगता येत नाही हे पर्याय देण्यात आले.
२. **व्यवहारिक बुद्धिमत्ता-** प्रस्तुत संशोधनात, उच्चमाध्यमिक शाळेतील इयत्ता अकरावीच्या वर्गात अध्ययन (कला, विज्ञान आणि वाणिज्य) करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची व्यवहारिक बुद्धिमत्तेचे मापन करण्यासाठी संशोधकाची स्वनिर्मित व्यवहारिक बुद्धिमत्ता मापिकेचा अवलंब केला आहे. त्यात एकूण 30 विधाने होती. ही विधाने आत्मजाणीव, सामाजिक कौशल्ये, प्रभावी संवाद कौशल्य, निर्णयक्षमता, समस्या सोडविण्याची क्षमता, सहकार्य व संघभावना व अनुकूलता (परिस्थितीनुसार बदलण्याची क्षमता) या घटकावर आधारित आहेत. प्रतिसाद नोंदविण्यासाठी सहमत, असहमत व सांगता येत नाही हे पर्याय देण्यात आले.
- **संख्याशास्त्रीय परिमाणे-** प्रस्तुत संशोधनातील संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाणविचलन व 't' मूल्य या संख्याशास्त्रीय परिमाणांचा अवलंब केला आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनात उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैलींचा आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना स्वनिर्मित शोधिका देण्यात आल्या होत्या. विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या प्रतिसादाचे विश्लेषण करून पुढील प्रमाणे परिकल्पना परीक्षण करण्यात आले होते.

परिकल्पना परीक्षण

१. उच्च माध्यमिक शाळेतील कला शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैलीं आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.

तक्ता क्र. ०१

कला शाखा	नमुना	सारणी 't' मूल्य	प्राप्त 't' मूल्य	त्याग/स्वीकार
संघर्ष व्यवस्थापन शैलीं	३०	.१९५	.७६५	त्याग
व्यवहारिक बुद्धिमत्ता				

- **निरीक्षण व निष्कर्ष** - तक्ता क्रमांक- ०१ नुसार, प्राप्त 'r' मूल्य सारणी 'r' मूल्यापेक्षा मोठे आहे. प्राप्त 'r' मूल्य ०.७६५ आहे, जे सारणी 'r' मूल्य (०.०५ स्तरावर) ०.१९५ पेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. याचा अर्थ, उच्च माध्यमिक शाळेतील कला शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो, तसेच यात धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. प्राप्त 'r' मूल्य ०.७६५ हे दर्शवते की संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांच्यात धनात्मक सहसंबंध आहे. ज्या विद्यार्थ्यांचे संघर्ष व्यवस्थापन शैली सकारात्मक असते, त्यांची व्यवहारिक बुद्धिमत्ता देखील जास्त असते.

२. उच्च माध्यमिक शाळेतील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.

तक्ता क्र. ०२

विज्ञान शाखा	नमुना	सारणी 'r' मूल्य	प्राप्त 'r' मूल्य	त्याग/स्वीकार
संघर्ष व्यवस्थापन शैली	३०	.१९५	.७९४	त्याग
व्यवहारिक बुद्धिमत्ता				

- **निरीक्षण व निष्कर्ष** - तक्ता क्रमांक- ०२ नुसार, प्राप्त 'r' मूल्य सारणी 'r' मूल्यापेक्षा मोठे आहे. प्राप्त 'r' मूल्य .७९४ आहे, जे सारणी 'r' मूल्य (०.०५ स्तरावर) ०.१९५ पेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. याचा अर्थ, उच्च माध्यमिक शाळेतील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो, तसेच यात धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. प्राप्त 'r' मूल्य .७९४ हे दर्शवते की संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांच्यात धनात्मक सहसंबंध आहे. ज्या विद्यार्थ्यांचे संघर्ष व्यवस्थापन शैली सकारात्मक असते, त्यांची व्यवहारिक बुद्धिमत्ता देखील जास्त असते.

३. उच्च माध्यमिक शाळेतील वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.

तक्ता क्र. ०३

वाणिज्य शाखा	नमुना	सारणी 'r' मूल्य	प्राप्त 'r' मूल्य	त्याग/स्वीकार
संघर्ष व्यवस्थापन शैली	३०	.१९५	.७८८	त्याग
व्यवहारिक बुद्धिमत्ता				

- **निरीक्षण व निष्कर्ष** - तक्ता क्रमांक- ०३ नुसार, प्राप्त 'r' मूल्य सारणी 'r' मूल्यापेक्षा मोठे आहे. प्राप्त 'r' मूल्य .७८८ आहे, जे सारणी 'r' मूल्य (०.०५ स्तरावर) ०.१९५ पेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. याचा अर्थ, उच्च माध्यमिक शाळेतील वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो, तसेच यात धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. प्राप्त 'r' मूल्य .७८८ हे दर्शवते की संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांच्यात धनात्मक सहसंबंध आहे. ज्या विद्यार्थ्यांचे संघर्ष व्यवस्थापन शैली सकारात्मक असते, त्यांची व्यवहारिक बुद्धिमत्ता देखील जास्त असते.

४. उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.

तक्ता क्र. ०४

उच्च माध्यमिक शाळा विद्यार्थी	नमुना	सारणी 'r' मूल्य	प्राप्त 'r' मूल्य	त्याग/स्वीकार
संघर्ष व्यवस्थापन शैली	४५	.१९५	.७७७	त्याग
व्यवहारिक बुद्धिमत्ता				

- **निरीक्षण व निष्कर्ष** - तक्ता क्रमांक- ०४ नुसार, प्राप्त 'r' मूल्य सारणी 'r' मूल्यापेक्षा मोठे आहे. प्राप्त 'r' मूल्य ०. ७७७ आहे, जे सारणी 'r' मूल्य (०.०५ स्तरावर) ०.१९५ पेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. याचा अर्थ, उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो, तसेच यात धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. प्राप्त 'r' मूल्य ०. ७७७ हे दर्शवते की संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांच्यात धनात्मक सहसंबंध आहे. ज्या विद्यार्थ्यांचे संघर्ष व्यवस्थापन शैली सकारात्मक असते, त्यांची व्यवहारिक बुद्धिमत्ता देखील जास्त असते.

५. उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांनीमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येत नाही.

तक्ता क्र. ०४

उच्च माध्यमिक शाळा विद्यार्थ्यांनी	नमुना	सारणी 'r' मूल्य	प्राप्त 'r' मूल्य	त्याग/स्वीकार
संघर्ष व्यवस्थापन शैली	४५	.१९५	.७७८	त्याग
व्यवहारिक बुद्धिमत्ता				

- **निरीक्षण व निष्कर्ष** - तक्ता क्रमांक- ०४ नुसार, प्राप्त 'r' मूल्य सारणी 'r' मूल्यापेक्षा मोठे आहे. प्राप्त 'r' मूल्य ०.७७८ आहे, जे सारणी 'r' मूल्य (०.०५ स्तरावर) ०.१९५ पेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. याचा अर्थ, उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थीनीमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो, तसेच यात धनात्मक सहसंबंध दिसून येतो. प्राप्त 'r' मूल्य ०.७७८ हे दर्शवते की संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांच्यात धनात्मक सहसंबंध आहे. ज्या विद्यार्थीनीची संघर्ष व्यवस्थापन शैली सकारात्मक असते, त्यांची व्यवहारिक बुद्धिमत्ता देखील जास्त असते.

निष्कर्ष

१. उच्च माध्यमिक शाळेतील कला शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो.
२. उच्च माध्यमिक शाळेतील विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो.
३. उच्च माध्यमिक शाळेतील वाणिज्य शाखेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो.
४. उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो.
५. उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थीनीमधील संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यात सार्थ सहसंबंध आढळून येतो.

निष्कर्षाच्या आधारावर चर्चा

या अभ्यासातून असे दिसून येते की कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेतील तसेच एकत्रित विद्यार्थी व विद्यार्थीनींमध्ये संघर्ष व्यवस्थापन शैली आणि व्यवहारिक बुद्धिमत्ता यांचा सकारात्मक सहसंबंध आढळतो. यावरून वैयक्तिक फरक, शाखा व लिंग हे घटक महत्त्वाचे ठरतात. म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये व्यवहारिक बुद्धिमत्ता आणि संघर्ष व्यवस्थापन कौशल्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे. यासाठी शाळा, शिक्षक व पालक यांनी संयुक्त प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. मुख्याध्यापकांनी शाळेत जीवनकौशल्य व मूल्यशिक्षणावर आधारित उपक्रम राबवावेत. शिक्षकांनी अध्यापनात चर्चा, समूहकार्य व समस्या सोडविण्याच्या संधी द्याव्यात.

पालकांनी घरात संवाद, सहकार्य व सकारात्मक वर्तनाला प्रोत्साहन द्यावे. विद्यार्थ्यांना आत्मविश्वास, संयम व योग्य निर्णय घेण्याचे मार्गदर्शन करावे.

संदर्भग्रंथ सूची

Best & Kahn. (2006). *Research in Education (9th Ed)*. Delhi: Prentice Hall of India.

Garrett, H .E. (2006). *Statistics in Psychology & Education (1st Ed. Indian Reprint)*. Delhi: Sage Publication.

Kumar, Ranjit. (2011). *Research Methodology a step by step guide for beginners (3rd Ed)*. New Delhi: Sage Publication.

Raja Kumar, P.G. (2013). *Research Methodology (1st Ed.)*. Delhi: APH Publishing Corporation.

Saeed, T., Almas, S., Anis-ul-Haq, M., & Niazi, G. S. K. (2014). Leadership styles: relationship with conflict management styles. *International journal of conflict management*, 25(3), 214-225.

P. Greeff, Tanya De Bruyne, A. (2000). Conflict management style and marital satisfaction. *Journal of sex & marital therapy*, 26(4), 321-334.

Morris, M. W., Williams, K. Y., Leung, K., Larrick, R., Mendoza, M. T., Bhatnagar, D., & Hu, J. C. (1998). Conflict management style: Accounting for cross-national differences. *Journal of international business studies*, 29(4), 729-747.

आगलावे, प्रदीप. (२०००). *संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे*, नागपूर: विद्या प्रकाशन.

घोरमोडे, के. यु., घोरमोडे, कला, (२००८). *शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे*, नागपूर: विद्या प्रकाशन.

भितांडे, वि. रा. (२००७). *शैक्षणिक संशोधन पद्धती*. (प्रथम आवृत्ती). पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.

मुळे व उमाठे. (१९९८). *शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे*. (तिसरी आवृत्ती). नागपूर: विद्या बुक्स प्रकाशन.